

تحلیل اندیشه ایرانی از مفهوم نمادین اژدها بر اساس داده‌های باستان‌شناسی دوره ایلخانی و تیموری

تیمور اکبری^۱*

۱ عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ورامین پیشوا، تهران، ایران. نویسنده مسئول: akbaritaymour@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ‌ها	تصویر نمادین اژدها در آثار هنری ایران تا دوره ایلخانیان (۶۵۷-۷۳۵ ه.ق) مشابه آنچه در هنر چین بود، وجود نداشت؛ ولی در اندیشه ایرانی از دوران باستان، این موجود افسانه‌ای به صورت مار بزرگ تصور می‌شد. با شکل‌گیری ایلخانیان و تحت تأثیر هنر و تفکر چینی، این موجود افسانه‌ای به شکل چینی، به عنوان نماد خیر و خوشبختی، موضوعی مورد توجه در آثار هنری ایران می‌گردد. در دوره ملوک الطوایفی (۷۳۵-۷۷۷ ه.ق) و تیموری (۷۷۷-۹۱۲ ه.ق) با کاسته شدن قدرت مغولان و افزایش نقش ایرانیان در حکومت، اژدها به صورت نماد اهریمنی با توجه به تفکر ایرانی در آثار هنری قلمروی غربی تیموری ظاهر می‌شود. در آثار هنری قلمروی شرقی تیموری، اژدها تحت تأثیر اندیشه‌ی چینی و ایرانی، گاهی نماد قدرت و خوشبختی و گاهی دارای مفهوم اهریمنی است. در این پژوهش، با کار میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای، نقش‌های متفاوت اژدها در آثار هنری ایران از دوره ایلخانی، ملوک الطوایفی و تیموری جمع‌آوری گردیده و با روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد تطبیقی مورد مطالعه قرار گرفته است. نگارنده در این مقاله، به کمک داده‌های باستان‌شناسی موجود در موزه‌ها و کتابخانه‌ها، مفهوم نمادین اژدها در اندیشه‌ی ایرانی را در دوره‌های ایلخانی، ملوک الطوایفی و تیموری بررسی کرده است. شکل‌ها، نگاره‌ها و نقش‌های متفاوت اژدها در آثار باستان‌شناسی و مینیاتورهای ایلخانیان و تیموریان، بیانگر تفاوت‌های فکری در ارتباط با مفهوم نمادین اژدها در ایران از آغاز دوره ایلخانی تا اواخر دوره تیموری بوده است.
واژگان کلیدی	
اژدها	
ایلخانیان	
اهریمن	
مینیاتور	
تیموری	
مفهوم نمادین	

استناد: اکبری، تیمور (۱۴۰۳). تحلیل اندیشه ایرانی از مفهوم نمادین اژدها بر اساس داده‌های باستان‌شناسی دوره ایلخانی و تیموری. باستان‌شناسی ایران، ۱۴ (۲)، ۱۳۱ - ۱۴۳.

<https://doi.org/10.82101/AOI.2025.1200502>

© ۱۴۰۴ (۲۰۲۵) نویسندگان مقاله، نشریه باستان‌شناسی ایران، مجله دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر.

An Analysis of the Iranian Perception of the Symbolic Meaning of the Dragon Based on Archaeological Evidence from the Ilkhanid and Timurid Periods

Teymour Akbari^{1*}

1. Faculty Member, Islamic Azad University, Varamin-Pishva Branch, Tehran, Iran .Corresponding Author: Akbaritaymour@yahoo.com

Article Info

History

Received: January 06, 2025

Accepted: March 18, 2025

Keywords

Dragon

Ilkhanids

Demon

Miniature

Timurid

Symbolic Meaning

Abstract

The symbolic image of the dragon, as seen in Chinese art, did not exist in Iranian artworks up to the Ilkhanid period (657–735 AH); however, in ancient Iranian thought, this mythical creature was imagined as a giant serpent. With the emergence of the Ilkhanids and under the influence of Chinese art and philosophy, the dragon in its Chinese form—symbolizing benevolence and prosperity—became a prominent motif in Iranian art. During the periods of the local dynasties (735–777 AH) and the Timurids (777–912 AH), as Mongol power waned and the role of Iranians in governance increased, the dragon began to appear as a demonic symbol in the artworks of the western Timurid territories, in line with Iranian beliefs. In the eastern Timurid regions, influenced by both Chinese and Iranian ideologies, the dragon was sometimes a symbol of power and good fortune, and at other times, bore a demonic connotation. In this study, through fieldwork and library research, various representations of the dragon in Iranian art from the Ilkhanid, local dynasties, and Timurid periods were collected and analyzed using a descriptive-analytical method with a comparative approach. The author, drawing on archaeological data found in museums and libraries, examines the symbolic concept of the dragon in Iranian thought during the Ilkhanid, local dynasties, and Timurid eras. The differing depictions, illustrations, and motifs of dragons in Ilkhanid and Timurid archaeological objects and miniatures reflect the evolving ideological perspectives regarding the symbolic meaning of the dragon in Iran from the beginning of the Ilkhanid period to the end of the Timurid era.

Citation: Akbari, T. (2025). An Analysis of the Iranian Perception of the Symbolic Meaning of the Dragon Based on Archaeological Evidence from the Ilkhanid and Timurid Periods. *Archaeology of Iran*, 14(2), 131-143.

<https://doi.org/10.82101/AOI.2025.1200502>

© 2025 Authors, *Archaeology of Iran*, Journal of Islamic Azad University, Shushtar Branch.

مقدمه

اژدها، به‌عنوان موجودی اسطوره‌ای، در باورهای بیشتر ملت‌های جهان حضور دارد. البته در میان باورهای برخی اقوام، اژدها نماد خیر و برکت است و در میان برخی دیگر، نماد نیروهای اهریمنی. در کشورهای خاور دور، اژدها نماد خوش‌اقبالی محسوب می‌شود. چینی‌ها بر این باورند که اژدها مظهر نیروی مثبت یا «یانگ» است و با آب‌وهوا و بارش باران ارتباط دارد. در اعتقاد آن‌ها، اژدها در زمین، آسمان و دریا حضور دارد و در آغاز بهار به آسمان پرواز می‌کند، ابرها را به حرکت درمی‌آورد و موجب ریزش باران می‌شود. در ایران، اژدها موجودی اهریمنی و شیطانی به‌شمار می‌رود. در کتاب اوستا از این موجود به‌صورت «مار بزرگ» یاد شده است که به کوه دماوند زنجیر شده است. در داستان‌های حماسی ایران، قهرمانان ایرانی در حال نبرد با این نیروی اهریمنی‌اند. در باور ایرانیان، اژدها نفس آتشین دارد و از دهانش آتش بیرون می‌آید. در چین، سرزمین اصلی تقدس اژدها، نقش این موجود اسطوره‌ای به‌وفور در آثار هنری، باستانی و معماری دیده می‌شود. چینی‌ها تصویر این موجودات را بر سردر معابد نقش می‌کردند تا نگهبان معبد باشند و از ورود نیروهای شیطانی جلوگیری کنند.

در ایران، تا دوره ایلخانی تصویری همانند آنچه در چین از اژدها دیده می‌شود، در آثار هنری و باستانی یافت نشده است و این موجود بیشتر در اوستا، داستان‌های حماسی و سنت شفاهی ایرانی جایگاهی ویژه داشته است. در این پژوهش، تصویر اژدها در آثار هنری ایران در دوره‌های ایلخانی، ملوک‌الطوایفی و تیموری – از جمله نسخه‌های خطی مصور، صخره‌نگارها، نقوش سفالینه‌ها، اشیای فلزی و غیره – مورد بررسی قرار گرفته است تا تفاوت اندیشه‌های خاور دور درباره این موجود افسانه‌ای با تفکر ایرانی و اسلامی مقایسه شود. نقش حکومت ایلخانی در شکل‌گیری تصویر جدیدی از اژدها در هنر ایران، از جمله نکات مهم مورد توجه این پژوهش است.

نگارنده در این مقاله، به کمک آثار هنری و باستان‌شناسی، مفهوم نمادین اژدها را در اندیشه و تفکر ایرانی در یک بازه زمانی مشخص مورد بررسی قرار داده است. در این کار پژوهشی، تأثیر اندیشه‌های ایرانی، چینی و اسلامی در تولید آثار هنری با نقش و شکل اژدها مدنظر قرار گرفته است.

این مقاله در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:

از چه زمانی نقش اژدها به‌شکل چینی در هنر ایران دیده شده است؟

آیا نقش نمادین اژدها در هنر ایران از دوره ایلخانی تا دوره تیموری دارای مفهومی ثابت و مشخص بوده است؟

تأثیر اندیشه چینی درباره موجود افسانه‌ای اژدها در هنر دوره‌های ایلخانی، ملوک‌الطوایفی و تیموری چگونه بوده است؟

مفهوم نمادین مثبت یا منفی اژدها در هنر و تفکر ایرانی در دوره‌های ایلخانی و تیموری چگونه تبیین شده است؟

روش تحقیق

این پژوهش به شیوه‌ای توصیفی-تحلیلی و با رویکرد تطبیقی انجام شده است. اطلاعات مورد نیاز از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی گردآوری شده‌اند. در مرحله کتابخانه‌ای، منابع مکتوب مرتبط با باورها، نمادها و جلوه‌های تصویری اژدها در هنر ایران از دوره ایلخانی تا پایان دوره تیموری بررسی شده‌اند. در مرحله میدانی، تصاویر و نقوش موجود در نسخه‌های خطی، اشیای فلزی، سفالینه‌ها، صخره‌نگارها و سایر آثار هنری مرتبط با این دوره‌ها مورد مطالعه قرار گرفتند. هدف اصلی، تحلیل نقش نمادین اژدها در بستر اندیشه ایرانی و اسلامی، و همچنین بررسی تأثیرپذیری آن از مفاهیم و سبک‌های هنری شرق آسیا به‌ویژه چین است. در این راستا، با مقایسه تطبیقی میان نمونه‌های ایرانی و نمونه‌های شرقی، تلاش شده است تا مسیر تحول این نماد در هنر ایرانی در بازه زمانی مورد نظر، شناسایی و تبیین شود.

پیشینه تحقیق

علی‌اصغر میرفتاح در جریان کاوش‌های باستان‌شناسی شهر سلطانیه، به معرفی حجاری‌های مکان «دش گسن» با نقش اژدها پرداخت و طی گزارش‌هایی در همان سال، نقوش برجسته این منطقه را معرفی کرد (میرفتاح، ۱۳۷۶: ۲۳۸). بازل‌گری در کتاب نقاشی ایرانی و شیلا بلر در کتاب هنر و معماری اسلامی صحنه‌هایی از جدال اژدها با حیوانات و انسان را به تصویر کشیده‌اند. علیرضا طاهری نیز به طبقه‌بندی تصویر اژدها در نگارگری ایرانی پرداخته و مقاله‌ای در این زمینه در نشریه مطالعات

اژدها در دوره ایلخانی

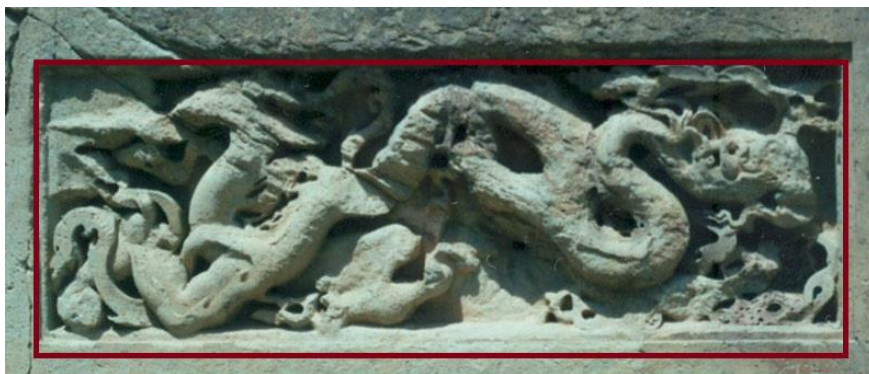
همان‌طور که آیین بودیسم و اسلام از طریق مردم چین و ایران به مغولان شناسانده شد، تقدس اژدها نیز که ریشه در تفکرات مردم خاور دور و چین داشت، از طریق چینی‌ها وارد اعتقادات مغولان گردید. مغولانی که در حدود سال ۶۵۶ هجری قمری (۱۲۵۹ میلادی) سلسله ایلخانی را در ایران تأسیس کردند (تالبوت رایس، ۱۳۸۴: ۵۱)، تقدس اژدها را که نمادی از خاور دور بود، به همراه خود به ایران آوردند. در دوره ایلخانیان (۶۵۶-۷۳۶ هجری قمری)، تحت تأثیر هنر خاور دور، نقش اژدها وارد هنر ایران شد، به‌طوری‌که تصویر این موجود افسانه‌ای را بر روی آثار هنری این دوره مانند صخره‌نگاره‌ها، کاشی‌ها، مینیاتورها و غیره می‌توان مشاهده کرد.

یکی از مکان‌هایی که تصویر اژدها در آن همانند چین ایجاد گردیده است، نقوش برجسته داش‌گسن در روستای وی‌یر، نزدیک شهر سلطانیه در استان زنجان است. در این منطقه، دو تصویر اژدها به‌صورت قرینه‌وار در سمت راست و چپ صخره، به‌صورت برجسته روی سنگ‌ها ایجاد شده است (شکل ۱). در ارتباط با علت ایجاد نقش اژدها بر روی این سنگ‌ها، نظریات متفاوتی وجود دارد. یکی از این نظریات این است که احتمالاً این مکان یک معبد بودایی یا حتی یک معبد مغولی بوده است و نقش دو اژدها برای نگهبانی از این معبد ایجاد شده‌اند (میرفتاح، ۱۳۷۶: ۲۴۲). باید توجه داشت که در آیین بودا، ایجاد نقوش برجسته در دل صخره‌ها، مانند بامیان افغانستان، رایج بوده است و همچنین در چین، نقش اژدها را بر قسمت‌هایی از معابد می‌زدند تا این مکان‌های مذهبی را در مقابل نیروهای اهریمنی محافظت نمایند.

هنر اسلامی منتشر کرده است (طاهری، ۱۳۸۸: ۷-۲۱). همچنین حمیدرضا رویایی و همکارانش در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه تطبیقی نماد اژدها در چین و ایران» که در همایش ملی بیرجند در سال ۱۳۹۶ ارائه شده، به بررسی تطبیقی این نماد در فرهنگ‌ها و هنرهای دو کشور پرداخته‌اند (رویایی، حسامی، نوبری، ۱۳۹۶: ۲۵۶).

تاریخ مختصر دوران مغول و ایلخانی

مغول‌ها در اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری قمری (۱۲ و ۱۳ میلادی) به رهبری فردی به نام چنگیزخان قدرت گرفتند و به‌تدریج سرزمین‌هایی چون چین و ماوراءالنهر را به تصرف خود درآوردند. آن‌ها با شکست دادن خوارزمشاهیان، ایران را نیز در اوایل قرن هفتم هجری قمری به قلمرو خود افزودند. پس از مرگ چنگیز، در دوران حکومت قوبیلای خان، حکومت مغولی چین با عنوان سلسله یوان (۶۷۷-۷۶۹ ق. / ۱۳۶۸-۱۲۷۹ م) تأسیس شد (بیانی، ۱۳۷۹: ۳۲). هم‌زمان با حکومت یوان در چین، نمایندگان خانان بزرگ مغول در ایران حکومت می‌کردند (۶۵۷-۶۱۶ ق. / ۱۲۵۹-۱۲۱۹ م). مغولان که پیرو آیین شمنیسم بودند و نیروهای طبیعی را مقدس می‌داشتند، پس از تشکیل حکومت ایلخانان در ایران در سال ۶۵۷ ق. / ۱۲۷۸ م توسط هلاکوخان، و همچنین تحت تأثیر فرهنگ‌ها و ادیان موجود در سرزمین‌های تحت سلطه مانند چین، ایران و آسیای مرکزی، دستخوش تغییراتی فکری شدند. بیشتر پادشاهان اولیه ایلخانی دارای گرایش‌هایی به ادیانی چون مسیحیت و بودیسم بودند؛ اما در نیمه دوم حکومت، ایلخانان به دین اسلام گرویدند (بلر، ۱۳۸۱: ۱۵). حکومت ایلخانیان تا سال ۷۳۵ ق. / ۱۳۵۶ م ادامه یافت.

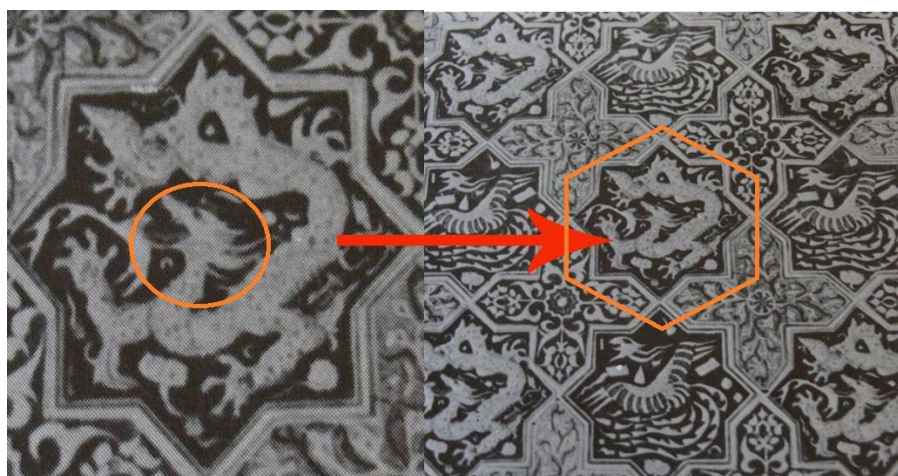
شکل ۱: حجاری نقش اژدها بر روی صخره در منطقه داش‌گسن، روستای وی‌یر (نگارنده، ۱۳۸۷).

ایلخانی، یعنی نیمه دوم قرن هفتم هجری قمری (قرن ۱۳ میلادی) نسبت داد. شباهت این نقوش با تصاویر اژدها روی کاشی‌های زرین‌فام به‌دست‌آمده از کاخ آباقاخان (۶۶۹-۶۶۳ ه‍.ق / ۱۲۷۰-۱۲۶۴ م) به‌ویژه در تاریخ‌گذاری این آثار یاری می‌کند (شکل ۳). در آثار هنری پیش از دوره ایلخانی، همچون سفال‌های مربوط به دوره سلجوقی (قرن ۵ ه‍.ق / ۱۱ م)، تصویری از ضحاک مار به دوش دیده می‌شود که با اژدهای دوره ایلخانی تفاوت‌های آشکاری دارد. این مارها تفاوت‌هایی با اژدهای افسانه‌ای دوره ایلخانی دارند، زیرا خبری از نفس آتشین و پنجه‌های چهارگانه و دهان بزرگ اژدها در آن‌ها نیست (شکل ۴). مقایسه این مار بزرگ بالدار با اژدهای دوره ایلخانی، تفاوت‌های مفهومی و شکلی را نشان می‌دهد که خود بیانگر تغییرات اندیشه‌ای ایرانیان در این دوره و پیش از آن است.

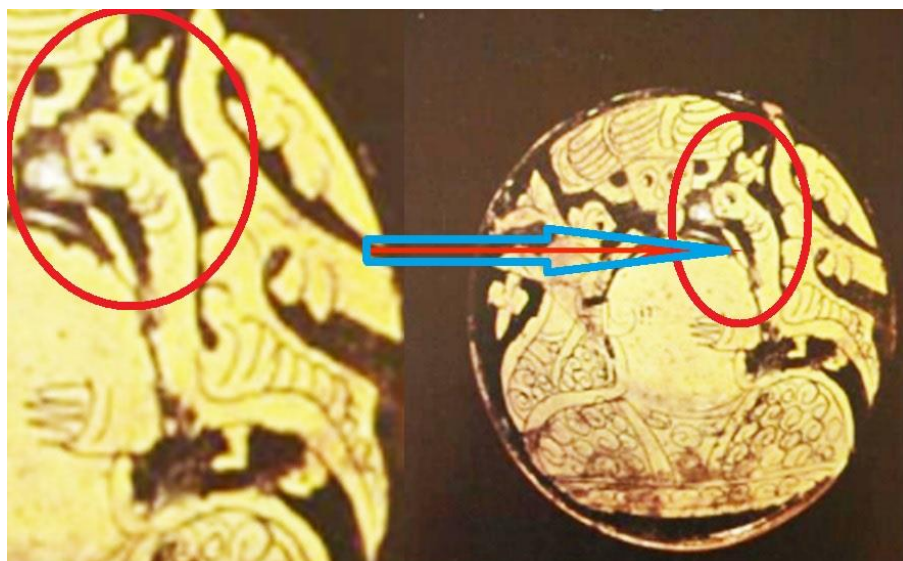
نظریه‌ای دیگر مطرح می‌شود که بر اساس آن، به‌دلیل ایجاد تصویر دو اژدها در این مکان، که ناشی از نفوذ تفکرات چینی‌ها در افکار مغول‌ها بوده است، این مکان حالت تقدس پیدا کرده و معابدی برای زائران و روحانیون در دل صخره‌ها ساخته شده‌اند. در ادامه، این مکان در اواخر دوره ایلخانی، یعنی پس از مسلمان شدن خانان ایلخانی، با شکل اسلامی به کاربری مذهبی خود ادامه می‌دهد، به‌طوری‌که در اطراف نقوش دو اژدها، محراب‌ها و طاق‌نماهایی به سبک اسلامی و مقرنس‌کاری شده ایجاد گردیدند (شکل ۲). احتمالاً قدمت نقوش برجسته داش‌گسن به زمانی بازمی‌گردد که خانان ایلخانی هنوز به دین اسلام نگریسته بودند و احترام به تفکرات مردم خاور دور، شمن‌گرایی، مسیحیت و دیگر باورها در میان مغولان رواج داشت (میرفتاح، ۱۳۷۶: ۲۳۸). بر این اساس، می‌توان قدمت این نقوش را به دوره اول حکومت

شکل ۲: حجاری نقش اژدها به همراه محراب مقرنس کاری شده (نگارنده، ۱۳۸۷).

شکل ۳: کاشی زرین‌فام با نقش اژدها و ققنوس از کاخ آباقا خان ایلخانی از تخت سلیمان (کیانی، ۱۳۶۲: ۶۴).

شکل ۴: سفال با نقش کنده با موضوع ضحاک مار به دوش (توحیدی، ۱۳۹۰: ۱۴۹).

یکی از مینیاتورهای شاهنامه دوره ایلخانی، که در موزه قاهره در مصر نگهداری می‌شود، صحنه مبارزه بهرام گور با موجود افسانه‌ای اژدها را به تصویر می‌کشد (شکل ۵). اگرچه این اژدها به صورت چینی در مینیاتور ترسیم شده است، مفهوم نمادین آن ایرانی است. در این تصویر، بهرام گور در حال مبارزه با یک نماد خوشبختی نیست، بلکه در حال مقابله با موجودی اهریمنی است.

تصویر اژدها در این صحنه مبارزه، شباهت زیادی به تصویر اژدهای موجود بر پارچه ابریشمی به دست آمده از گور چاهی متعلق به دوره سلسله هان در چین (۱۸۹-۲۲۰ ق.م) دارد (شکل ۶). این دوره هم‌زمان با حکومت اشکانیان (۲۴۷ ق.م-۲۲۴ م) در ایران بود.

شکل ۵: تصویری از شاهنامه مصور دوره ایلخانی، بهرام گور در حال کشتن اژدها، موزه مصر (عکاشه، ۱۳۸۰: ۸۳).

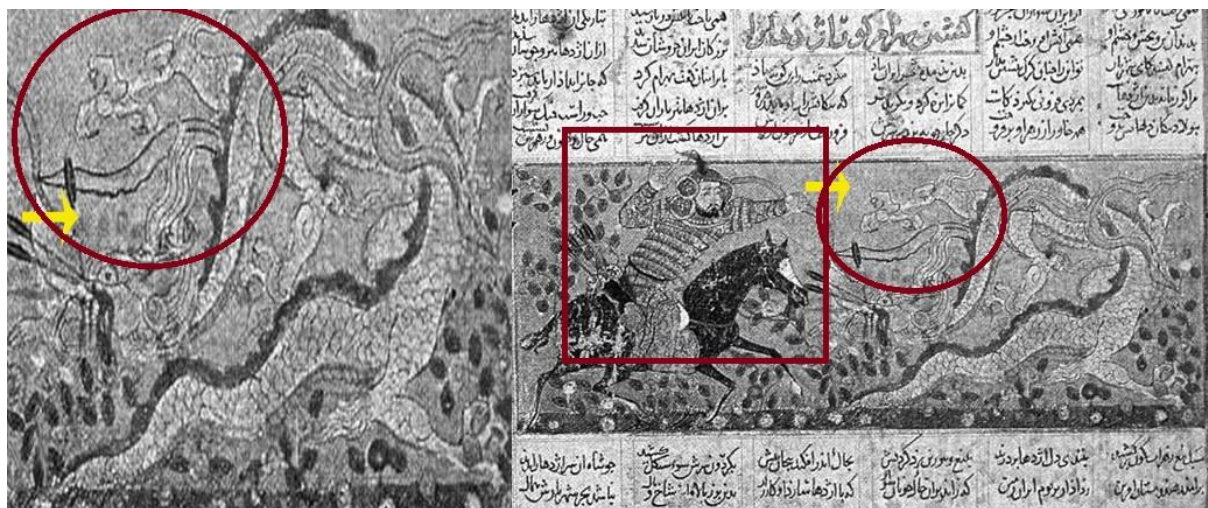

شکل ۶: نقش اژدها بر روی پرچم و یا پارچه ابریشمی، به دست آمده از داخل گور و تابوت چوبی از دوره سلسله هان چین (بارنز، ۱۳۸۳: ۲۹۶).

اژدها در دوره ملوک الطوائفی

پس از ایلخانیان، خاندان آل اینجو و آل مظفر به ترتیب بر مناطق فارس و کرمان حکمرانی کردند. از دوران این خاندان‌ها، چندین اثر مینیاتور برجای مانده است. از هفت نسخه خطی دوره آل اینجو، چهار نسخه منظومه شاهنامه هستند. در این دوره، شاهنامه‌های دیگری تحت عنوان "شاهنامه‌های کوچک" در شمال غرب ایران مصور شدند که تولیدکنندگان آنها هنوز مشخص نیست، اما اندازه آنها کوچکتر از نسخه‌های آل اینجو بوده و از نظر پرداخت و فن، سطح کمتری دارند (اکبری، ۱۳۸۸: ۶۱).

سه نسخه پراکنده از شاهنامه‌های کوچک موجود است که فاقد وقف‌نامه، صفحه رقم‌زنی و تاریخ هستند. با این حال، می‌توان آنها را بر اساس ویژگی‌ها و سبک‌ها در یک گروه قرار داد. نمونه‌هایی از مینیاتورهای این شاهنامه‌ها، به تصویر کشیدن بهرام گور در حال کشتن اژدها را نشان می‌دهند که متعلق به نخستین شاهنامه‌های کوچک شمال غرب ایران در نیمه نخست قرن هشتم هجری قمری (قرن ۱۵ میلادی) است و در کتابخانه چستر بی‌تی دوبلین نگهداری می‌شود (شکل ۷). در این تصویر، اژدها به عنوان نماد اهریمنی طبق تفکر ایرانی به تصویر کشیده شده است.

شکل ۷: بهرام گور در حال کشتن اژدها، شاهنامه کوچک شمال غرب، نیمه اول قرن ۸ هـ.ق (اکبری، ۱۳۸۸ ص ۱۵۷).

با مقایسه هیئت اژدها در مینیاتور شاهنامه کوچک با اژدهای حجاری شده در صخره‌های روستای ویر (رجوع به شکل‌های ۱ و ۲)، می‌توان نتیجه گرفت که نقش اژدها در این مکان تحت تأثیر تفکر چینی یا احتمالاً توسط هنرمند چینی در اوایل حکومت

ایلخانیان در نیمه دوم قرن هفتم هجری قمری ایجاد شده است. در اژدهای حجاری شده در ویر، برخلاف مینیاتورهای شاهنامه که قهرمان ایرانی چون بهرام گور را نشان می‌دهند، این موجود افسانه‌ای به صورت زیبا و آرامش‌بخش تصویر شده است.

در این مینیاتور، بهرام با قیافه مغولی، کمر باریک و سر تخم‌مرغی نشان داده شده است (پاکباز، ۱۳۸۴: ۶۹) و آسمان در پس‌زمینه به رنگ آبی است، در حالی که گل و بوته‌های نقش شده در پس‌زمینه توجه را جلب می‌کنند (شکل ۸).

یکی دیگر از شاهنامه‌های مصور در نیمه دوم قرن هشتم هجری قمری (قرن ۱۵ میلادی) در شیراز نگارش شده که در حال حاضر در کتابخانه توپ‌قاپو سرا نگهداری می‌شود. در یکی از ورق‌های این شاهنامه، بهرام گور در حال جنگ با اژدها تصویر شده است.

شکل ۸: بهرام گور در حال کشتن اژدها، شیراز نیمه دوم قرن ۸ ه.ق، موجود در موزه توپ‌قاپو سرا (پاکباز، ۱۳۸۴: ۷۰).

در دوره حکومت تیموریان، تحت تأثیر هنر و تفکر چینی و ایرانی، نقش اژدها در نسخه‌های خطی مصور ایرانی به وفور دیده می‌شود. همچنین اشیای فلزی، جیدی و سفالین با دسته‌هایی به شکل و هیکل اژدها ساخته می‌شد که نمونه‌هایی از این اشیاء در موزه‌های مختلف دنیا موجود است (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۳۴-۱۲۳). یکی از شاهنامه‌های معروف این دوره، شاهنامه "بایسنقر میرزا تیموری" است که با شماره ۷۱۶ در کاخ گلستان تهران نگهداری می‌شود. این نسخه از آثار مصور دوره بایسنقر میرزا، شاهزاده تیموری است که ابعاد ورق‌های آن ۲۶×۳۸ سانتی‌متر بوده و برخی از تصاویر آن تمام صفحه را پوشانده است.

در یکی از تصاویر تمام صفحه‌ای از این شاهنامه، بایسنقر میرزا با جامی در دست، به همراه خادمانش در حال تماشای صحنه شکار است (تیموری، ۵: ۱۳۵۰). در این صحنه، شاهزاده بایسنقر میرزا در کنار درخت نشسته و فردی سایبانی را که به رنگ قرمز و منقوش به اژدهای طلایی است، بالای سر او نگه داشته است (شکل ۹). تصویر ملایم و اهلی اژدها و عدم حضور قهرمان ایرانی در مبارزه با آن در این نقاشی، نشان‌دهنده تأثیر تفکر چینی از اژدها است که احتمالاً توسط نقاشان چینی ایجاد شده است.

در این مینیاتور، اژدها سرش را به عقب برمی‌گرداند و در حال حمله به بهرام گور است. هرچند که در ابتدا اژدها به‌عنوان نماد خیر و برکت از طریق مغول‌ها و تأثیرات چینی وارد هنر ایران شد، با گذشت زمان، تفکر ایرانی در این خصوص تغییر کرد. به‌طوری‌که در هنر مینیاتور ایران، اژدها نه تنها سمبل نیروهای مثبت و خیر نیست، بلکه به‌عنوان نماد نیروهای اهریمنی و شر شناخته می‌شود و قهرمانان ایرانی در تلاش برای کشتن این موجود اسطوره‌ای هستند (گری، ۱۳۶۹: ۶۱).

نقش نمادین اژدها در داده‌های باستان‌شناسی دوره تیموری

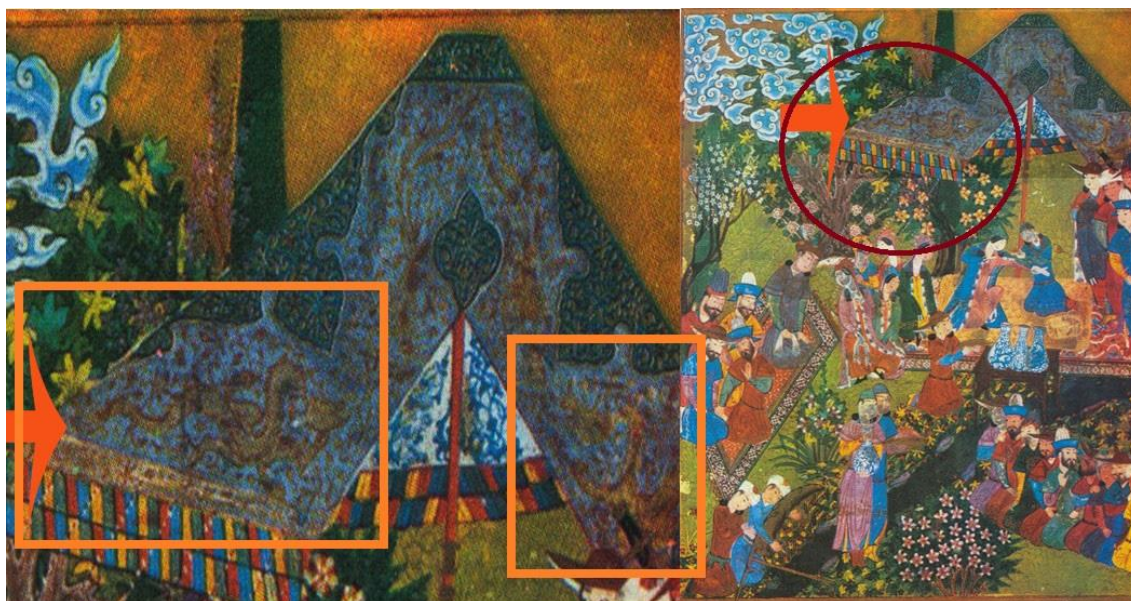
تیموریان (۷۷۱-۹۱۲ هجری قمری/۱۳۶۹-۱۵۰۶ میلادی) با مرکزیت شهرهای سمرقند و هرات، حدود ۱۴۰ سال بر ایران حکومت کردند و تأثیرات فرهنگی و تمدنی قابل توجهی به‌ویژه در شرق ایران بر جای گذاشتند. تیمور گورکانی (۸۰۷-۷۳۶ هجری قمری/۱۴۳۲-۱۴۰۴ میلادی)، ملقب به صاحب‌قران و بنیان‌گذار این سلسله بود.

شکل ۹: نقش اژدها بر روی سایبان در صحنه شکار، از کتاب شاهنامه مصور بایسنقر میرزای تیموری (شاهنامه چاپی، ۱۳۵۰: ۵).

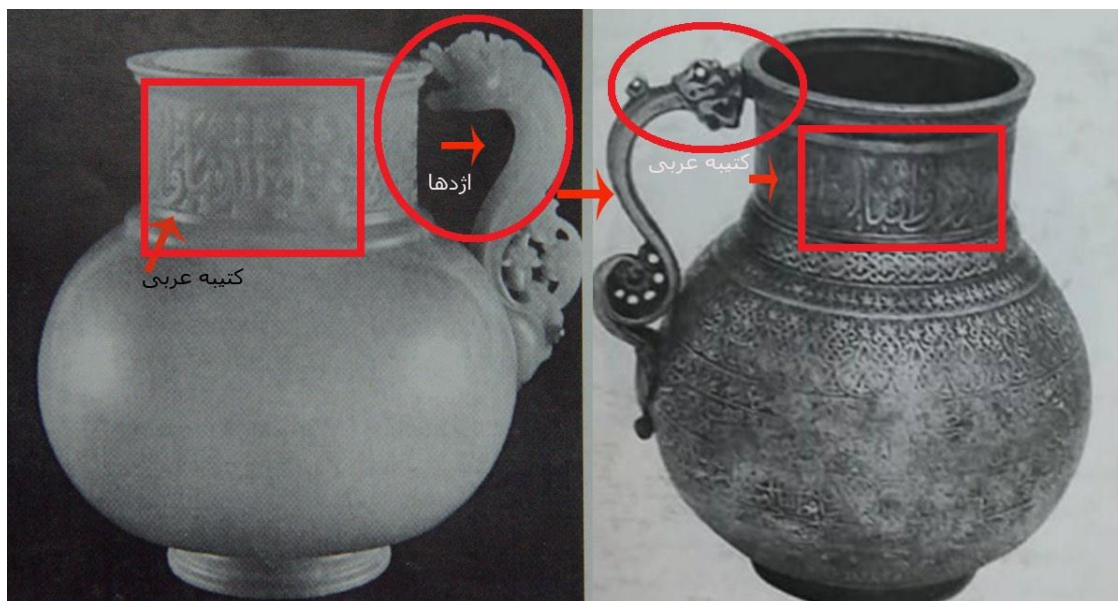
یکی دیگر از شاهنامه‌های مصور از قرن نهم هجری قمری در شیراز نگارش یافته و در حال حاضر در موزه هنری کلیولند موجود است. در یکی از ورق‌های این شاهنامه، صحنه ضیافتی به تصویر کشیده شده است که خانم‌ها و آقایان در یک باغ خوش‌منظره حضور دارند (شکل ۱۰).

در قسمتی از این صفحه نقاشی، تعدادی از افراد زیر آلاچیقی منقوش به دو عدد اژدها قرار دارند (گودرزی، ۱۳۸۴: ۴۱). تصاویر این دو اژدها بر روی آلاچیق با آرامش خاص و قرینه، تحت تأثیر تفکر چینی به رنگ طلایی و به عنوان نگهبان، نقش شده‌اند.

شکل ۱۰: نقش اژدها بصورت قرینه وار بر روی آلاچیق، شیراز قرن ۹ هجری (گری، ۱۳۶۹: ۲۰۰).

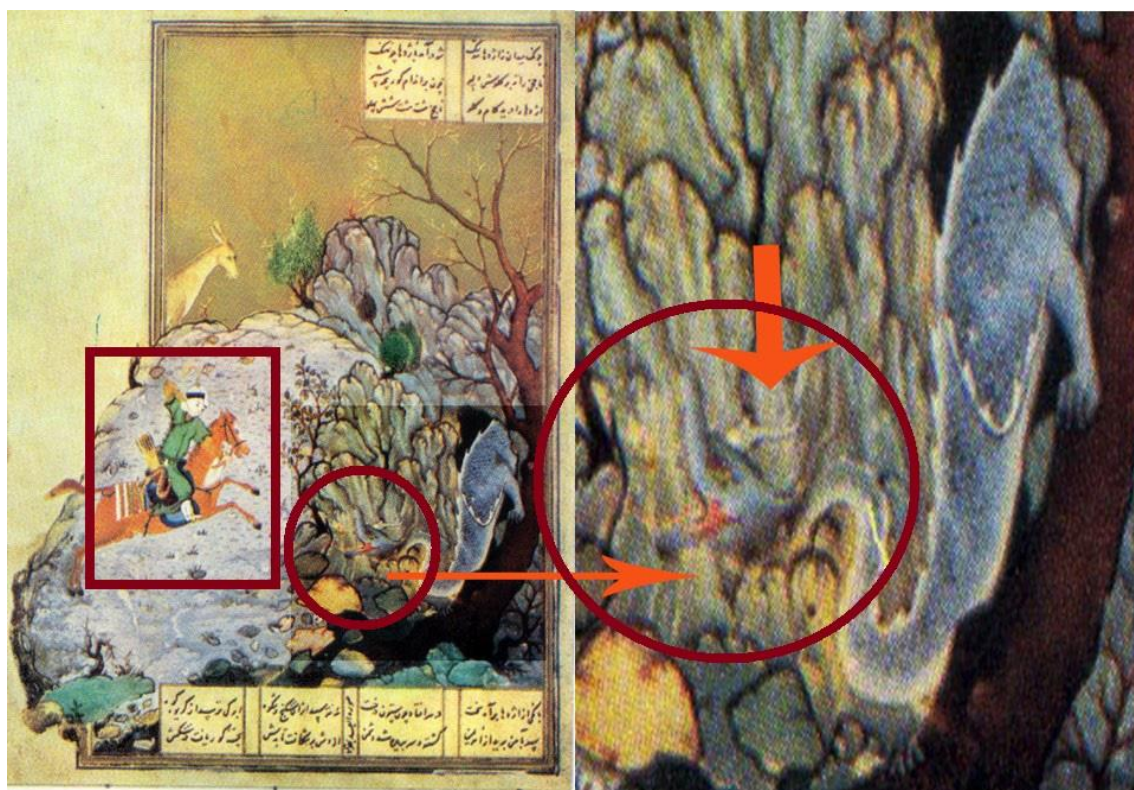
در دوره تیموری، به علت هم‌جواری تیموریان با چین و همچنین ارتباط تجاری چین با ایران و حضور هنرمندان چینی در دربار تیموری، تأثیرات هنر و تفکر چینی در هنر مینیاتورسازی ایران به وضوح مشاهده می‌شود. این تأثیرات در هنرهای دیگر مانند فلزگری و جیدسازی نیز مشهود است. یکی از مهم‌ترین این آثار، کاسه‌ای از جنس سنگ جید سفید است که دسته‌ای به شکل اژدها دارد و بین سال‌های ۸۵۴-۸۲۳ هجری قمری/۱۴۵۰-۱۴۲۰ میلادی در هرات ساخته شده و در حال حاضر در موزه کالوست گلبنگیان نگهداری می‌شود (بلر، ۷۰: ۱۳۸۱). نقوش آیات قرآنی و کتیبه عربی بر روی این اثر جیدی به همراه دسته‌ای به شکل اژدها بیانگر یک هنر و تفکر تلفیقی از هنر و اندیشه ایرانی، اسلامی و چینی است (شکل ۱۱).

شکل ۱۱: کوزه‌های فلزی و جیدی با دسته‌ای با شکل اژدها و منقوش به آیات قرآنی و کتیبه عربی (بلی، ۱۳۸۱: ۸۱).

نگاره، بر خلاف نگاره مصور در شیراز با موضوع صحنه ضیافت (رجوع کنید به شکل ۱۰)، اژدها حالت آرامش ندارد بلکه طبق تفکر ایرانی به عنوان موجود اهریمنی شناخته می‌شود و قهرمان ایرانی مانند بهرام گور در حال مبارزه برای کشتن آن به عنوان نماد اهریمنی است.

ورقی از کتاب خمسه نظامی مصور در قرن نهم هجری قمری/ ۱۵ میلادی در شهر هرات به دست آمده که در حال حاضر در موزه بریتانیا قرار دارد. در این ورق نقاشی، صحنه مبارزه بهرام گور با یک اژدها به رنگ آبی کم‌رنگ به تصویر درآمده است. در این صحنه، اژدها با حالت هجومی، خشن و دهان آتشین از درخت پایین آمده و به سمت بهرام گور حمله می‌کند (شکل ۱۲). در این

شکل ۱۲: مبارزه بهرام گور با اژدها، هرات قرن ۹ ه.ق، موزه بریتانیای لندن (اکبری، ۱۳۸۸: ۱۶۵).

تجزیه و تحلیل داده‌ها

این نسخه‌های خطی مصور، بهرام گور، رستم و سایر قهرمانان در حال حمله به اژدها جهت کشتن آن هستند. اژدها به‌عنوان نماد خوشبختی و خیر و برکت در اندیشه چینی در اواخر دوره ایلخانی و همچنین ملوک الطوائفی به‌عنوان نمادی از اهریمن در هنر ایران ظاهر می‌شود.

در هنر نگارگری دوره تیموری، نقش اژدها با شکل و هیکل چینی بر روی خیمه‌ها و سایبان‌های حاکمان و امیران تیموری به‌عنوان موجود محافظ جان و تخت شاهی مشاهده می‌شود. در این دوره، با وجود نقش مثبت اژدها در بعضی نگاره‌ها، نقش منفی این موجود افسانه‌ای به‌عنوان نماد اهریمنی نیز دیده می‌شود. در مینیاتورهای دوره تیموری، قهرمانان ایرانی مانند بهرام گور در حال مبارزه با این موجود افسانه‌ای هستند. ظروف جیدی و فلزی از دوره تیموریان باقیمانده است که دارای دسته‌ای به شکل اژدهای چینی هستند که همین موضوع تأثیر اندیشه و تفکر چینی در هنر و اندیشه تیموری را بیان می‌کند. با توجه به مطالب مذکور، دو دیدگاه متفاوت در رابطه با اژدها در دوران‌های مورد بحث وجود دارد. اسنادی بیانگر نقش مثبت اژدها در هنر و تفکر ایرانی تحت تأثیر هنر و تفکر چینی هستند و مدارکی هم وجود دارند که نقش منفی و اهریمنی اژدها را در هنر و اندیشه ایرانی بیان می‌کنند.

نتیجه‌گیری

در برآیند این بحث می‌توان گفت که موجود افسانه‌ای اژدها، از دوران باستان در عقاید مردم ایران به‌عنوان سمبل ویرانی، وحشت و نیروی اهریمنی به شکل مارغول‌پیکر وجود داشته و در قرون اولیه اسلامی در کنار حفظ تفکرات قبلی، نقش‌های جدیدی پذیرفته و در داستان معجزه حضرت موسی که یکی از داستان‌های قرآن کریم است، این موجود افسانه‌ای نقش اساسی پیدا می‌نماید. تصویری از اژدها در آثار هنری ایرانی مشابه تصویر آن در هنر خاور دور تا قرن ۷ ه‍.ق ۱۱/م دیده نشده است. از قرن ۷ ه‍.ق، اژدها به‌عنوان سمبل خیر و برکت چینیان وارد اعتقادات مغولان می‌شود و از طریق مغولان که قبل از تصرف ایران با تصرف سرزمین چین، تحت تأثیر برخی از تفکرات آنها قرار گرفته بودند، وارد افکار و آثار هنری ایرانیان می‌گردد. نمایندگان خانان مغول به‌دلیل درگیر بودن در جنگ، قبل از تشکیل سلسله ایلخانیان در سال ۶۵۶ ه‍.ق

اعتقاد به نقش مثبت مار به‌عنوان نماد زندگی و جاویدانگی در آیین‌های باستانی ایران مانند میترائیسم وجود داشته است. در اوایل دوره اسلامی، نقش منفی مار در داستان‌های شاهنامه‌ها تحت عنوان ضحاک یا استیاک مار به دوش دیده می‌شود. در این دوره، اژدها به شکل چینی در هنر ایران وجود ندارد، ولی مار بزرگ با تعبیر اژدها و موجود منفی در تفکرات و اندیشه‌های ایرانی مشاهده می‌شود. سفال‌های تحت عنوان "سفال با نقش کنده در زیر لعاب شفاف" متعلق به دوره سلجوقی (حدود قرن ۵ ه‍.ق/۱۱م) تصویری از ضحاک اسطوره‌ای را دارند که دو عدد مار بر دوش او دیده می‌شوند. این مارها تصویر متفاوتی با مارهای واقعی دارند و شکل آنها اسطوره‌ای بوده و دارای بال‌های دوگانه هستند که خود می‌تواند بیانگر تصویر آزدی از مار در تفکرات ایرانیان در قرون میانه اسلامی ایران به شمار آید. گرچه تصویر مارهای شاخدار و بالدار دقیقاً شبیه نقوش اژدها در چین نیستند، ولی نقوش این نوع مارها می‌توانند بیانگر اولین تصور مردم ایران از اژدها به حساب آیند.

در دوره حکومت ایلخانیان، با توجه به حکومت همزمان فرزندان چنگیز به چین، ایران و مغولستان و ارتباطات اجتماعی و فرهنگی این حکومت‌ها، نفوذ هنر و تفکرات چینی در هنر حجاری، مینیاتوری، کاشیکاری و سایر هنرهای ایران مشاهده می‌شود. یکی از این تأثیرات هنری، نقش اژدها به شکل خاص چینی در هنر ایلخانیان ایران است که نمونه این نوع نقش اژدها به پنجه‌های چهار و پنج‌گانه با نفس آتشین در حجاری‌های روستای ویر سلطانیه زنجان، مینیاتورهای دوره ایلخانی و کاشی‌های زرین‌فام تخت سلمیان نقش شده‌اند (مسعودی امین؛ صادقی مهر، ۱۴۰۱: ۱۰۵-۹۹). در نقوش مذکور، نقوش اژدها بیانگر نقش اهریمنی این موجود نیست، بلکه بیانگر نقش نمادین و مثبت این موجود است.

در دوره ملوک الطوائفی بعد از دوره ایلخانی، اژدها نتوانست نقش مثبت و نمادین خود در چین را در هنر ایران پیدا کند و در اکثر نقاشی‌های دوره ملوک الطوائفی و شاهنامه‌های کوچک شیراز و تبریز و غیره با نقش منفی در نگاره‌ها حاضر می‌شود. در تصاویر

۶- آل اینجو یکی از حکومت‌های ملوک الطوایفی از اواخر حکومت ایلخانیان تا شکل‌گیری حکومت تیموریان (۷۳۵-۷۷۷ ه.ق/۱۳۷۵-۱۳۳۴ م) با مرکزیت شهر شیراز بود.

۷- آل مظفر یا مظفریان یکی از حکومت‌های ملوک الطوایفی از اواخر حکومت ایلخانیان تا شکل‌گیری حکومت تیموریان (۷۳۵-۷۷۷ ه.ق/۱۳۷۵-۱۳۳۴ م) با مرکزیت شهر کرمان و یزد بود.

۸- کتابخانه چستربیتی / Chester Beatty Library کتابخانه معروف در دوبلین کشور ایرلند است که توسط آلفرد چستربیتی عتیقه‌دوست و نسخه‌شناس معروف ایرلندی در سال ۱۹۵۰ م تأسیس شد.

۹- توپ‌قاپوسرای یکی از مهم‌ترین کاخ‌های امپراتوری عثمانی در شهر استانبول است. این مکان در حال حاضر به کاخ موزه تبدیل گردیده است.

۱۰- سنگ جید یک ماده معدنی است که در کل به دو دسته کلی تقسیم می‌شود. دسته اول تحت عنوان نفريت که سیلیکات کلسیم و منیزیم در گروه کانی‌های آمفیبولی است و دسته دوم، یشم که سیلیکات سدیم و آلومینیم در گروه کانی‌های پیروکسنی است. در برخی فرهنگ‌ها از جمله چین، از آن به‌عنوان جواهرات و زیورآلات استفاده می‌کنند. در ایران جید را به نام یشم با رنگ سبز می‌شناسند ولی این سنگ رنگ‌های متفاوتی دارد.

۱۱- موزه کالوست گلبنکیان / Museu Calouste Gulbenkian موزه‌ای در شهر لیسبون پایتخت پرتغال است.

۱۲- موزه بریتانیا (British Museum) یکی از عظیم‌ترین و غنی‌ترین موزه‌های جهان در انگلستان است که آثار باستانی بسیاری از کشورهای جهان را از دوران پیش از تاریخ تا زمان حال در خود جای داده است.

منابع

- اکبری، تیمور (۱۳۸۹). تاریخ هنر نقاشی و مینیاتور در ایران. تهران: انتشارات سبحان نور.
- بارنز، جینا ال. (۱۳۸۳). خواستگاه تمدن در آسیای شرقی. ترجمه زهراباستی. تهران: انتشارات سمت.
- بلر، شیلا؛ بلوم، جانانان (۱۳۸۱). هنر و معماری اسلامی. ترجمه اردشیر اشراقی. تهران: انتشارات سروش.
- بیانی، شیرین (۱۳۸۲). مغولان و حکومت ایلخانی در ایران. تهران: انتشارات سمت.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۴). نقاشی ایران. تهران: انتشارات زرین و سیمین.

۱۲۷۷ م موفق به ایجاد آثار هنری قابل توجهی نشدند، ولی پس از تأسیس حکومت ایلخانیان، در دوره‌ی سلاطین اولیه ایلخانی، اژدها به همراه ققنوس در آثار هنری ایران دیده می‌شود. در ابتدا، اژدها به‌عنوان سمبل خیر، برکت، خوشبختی و محافظ در مقابل شر با توجه به اعتقادات چینیان در هنر ایرانی خودنمایی می‌کند، ولی با گذشت زمان و تحت تأثیر تفکرات ایرانی در نیمه دوم حکومت ایلخانیان به‌عنوان نماد اهریمنی در آثار هنری ایران مانند مینیاتور، فلز، جید و غیره نقش خود را نشان می‌دهد.

در هنر دوره ملوک الطوایفی، از جمله دوره ایلخانی، موجود افسانه‌ای اژدها با مفهوم اهریمنی در هنر ایران خودنمایی می‌کند و در بیشتر مواقع، قهرمانان ملی ایران از جمله بهرام گور در حال مبارزه با آن هستند. از بررسی داده‌های باستان‌شناسی دوره تیموریان می‌توان استنباط کرد که در دوره تیموری به‌دلیل همسایگی با چین و ارتباط فرهنگی ایران با کشور چین، اژدها نقش و مفهوم نمادین دوگانه دارد. در بعضی از مینیاتورها و آثار هنری، اژدها آن حالت حزن و وحشت را ندارد، بلکه نقش مثبت را ایفا می‌کند و به‌عنوان نمادی از خیر، برکت و نگرهبانی در مقابل شر در هنر ایران ظهور پیدا می‌کند. در کنار مفهوم نمادین مثبت از اژدها، داده‌های هنری و باستان‌شناسی فراوان از دوره حکومت‌های ایرانی مانند ایلخانی، ملوک الطوایفی و تیموریان وجود دارد که بیانگر نقش منفی و اهریمنی اژدها مطابق اندیشه‌های قدیم و جدید ایرانی است.

پی‌نوشت

- ۱- چنگیزخان یا "تموچین" (۱۲۲۷-۱۲۰۶ م/۶۲۴-۶۰۲ ه.ق) با اتحاد قبایل مغول، امپراتوری بزرگ مغولی را در مغولستان ایجاد کرد.
- ۲- خوارزمشاهیان، سلسله‌ای که از سال ۵۹۰ - ۶۱۶ ه.ق/۱۲۱۹-۱۱۹۴ م بر ایران حکومت راندند و در نهایت با شکست از چنگیزخان مغول از صحنه قدرت خارج شدند.
- ۳- تخت سلیمان یک مکان باستانی در جنوب آذربایجان غربی و نزدیک شهر تکاب است که دارای آثار از دوره ساسانی و ایلخانی است.
- ۴- هان سلسله فرمانروایی در سرزمین چین از ۲۰۶ ق.م تا ۲۲۰ م که همزمان با حکومت اشکانیان در ایران بود.
- ۵- اشکانیان سلسله‌ای در ایران قبل از اسلام که بین سال‌های ۲۴۰ ق.م تا ۲۴۲ م حکومت کردند.

- تالپوت رایس، دیوید (۱۳۸۴). هنر اسلامی. ترجمه ماه ملک بهار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- گودرزی، مرتضی (۱۳۸۴). تاریخ نقاشی ایران از آغاز تا عصر حاضر. تهران: انتشارات سمت.
- توحیدی، فائق (۱۴۸۶). مبانی هنرهای فلزکاری، نگارگری، سفالگری، بافته‌ها و منسوجات، معماری، خط و کتابت. تهران: انتشارات سمیرا.
- تیموری، بایسنقر میرزا (۱۳۵۰). نسخه چاپی از شاهنامه مصور بایسنقر میرزای تیموری. تهران: انتشارات کتابخانه کاخ موزه گلستان.
- رویایی، حمیدرضا، حسامی، وحیده، نوبری، فاطمه (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی نماد اژدها در آثار هنری ایران و چین. سومین همایش ملی باستان‌شناسی.
- طاهری، علیرضا (۱۳۸۸). سیر تحول و طبقه‌بندی اژدها در نگارگری ایران. مطالعات هنر اسلامی، ۵ (۱۰)، ۷-۲۱.
- عکاشه، ثروت (۱۳۸۰). نقاشی ایران. ترجمه غلامرضا تهامی. تهران: انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.
- کیانی، یوسف (۱۳۶۲). مقدمه‌ای بر هنر کاشی‌گری ایران (چاپ اول). تهران: انتشارات رضا عباسی.
- گری، بازل. (۱۳۶۹). نقاشی ایران. ترجمه عربعلی شروه. تهران: انتشارات عصر جدید.
- مسعودی امین، زهرا، صادقی مهر، سمانه (۱۴۰۱). مطالعه نقشمایه اژدها بر کاشی‌های زرین‌فام با تأکید بر نمادشناسی و پیشینه تاریخی. باغ نظر، ۱۹ (۱۰۶)، ۹۹-۱۰۶.
- ملکی، قدریه (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی نقش اژدها در سفالینه‌های دوره تیموری و صفوی ایران و مینگ چین. شباک، ۴ (۷)، ۱۳۴-۱۲۳.
- میر فتاح، سید علی اصغر (۱۳۷۶). معبد صخره‌ای داش‌کسن. مجله گزارش‌های باستان‌شناسی، مهرماه، ۲۳۸-۲۴۹.
- نایب زاده، راضیه؛ سامانیان، صمد (۱۳۹۵). اژدها در هنر ایران و چین. تهران: انتشارات خاموش.
- ننگفو، هوانگ (۱۳۷۹). اژدها در هنر و اساطیر چین. ترجمه کیمیا بالاژاده. کتاب ماه هنر، (۲۷ و ۲۸)، ۸۹-۹۱.